
*І.А. Фареній
(м. Черкаси)*

ПРО РОЛЬ ІНТЕЛІГЕНЦІЇ В СТАНОВЛЕННІ КООПЕРАТИВНОГО РУХУ У НАДДНІПРЯНСЬКІЙ УКРАЇНІ (кінець XIX – початок XX ст.)

Діяльності культурної еліти в сфері кооперативного руху присвячено загалом чимало наукової літератури¹. Значна її частина розкриває віхи життя видатних діячів кооперації, чий погляд і громадська праця визначали ідеологію й організаційні засади роботи відповідних інституцій. Віддаючи належне історико-біографічним дослідженням у вивченні участі інтелігенції в кооперативному житті, які, безперечно, мають велике науково-пізнавальне та виховне значення, слід звернути увагу на те, що за цілком об'єктивних обставин вони не можуть охопити весь спектр проблем ролі інтелектуальної еліти в сфері кооперації. Висвітлення діяльності провідних кооперативних діячів не може дати уявлення про весь інтелігентський загал, який присвячував себе цій справі й, власне, виступав справжнім організатором відповідного руху.

Загальноприйнятим у вітчизняній науковій літературі є погляд на інтелігентів як на головних носіїв і розробників ідей кооперації, засновників її інституцій². Останній, поза сумнівом, видається цілком вірним. Однак, по-перше, він має здебільшого характер констатації, а по-друге, знову ж, часто спрямований лише на видатних кооператорів і тому потребує принаймні деталізації та ширшого фактологічного забезпечення.

В зв'язку з вищезазначеним постає проблема нез'ясованості всіх аспектів участі у кооперативному русі інтелігенції – як соціального прошарку. Відповідна діяльність інтелектуальної еліти була багатоплановим явищем, що включало в себе не тільки організаційні особливості її проведення, а й ряд соціально-психологічних сторін, зокрема мотивацію до праці у галузі кооперації, ставлення до представників інших суспільних верств та свого соціального середовища тощо. Ці аспекти не можуть не мати науково-пізнавального інтересу і заслуговують предметного дослідження, без якого неможлива ні повна картина історії кооперації, ні соціального розвитку інтелігенції.

Ще наприкінці XIX ст. один з основоположників кооперативного руху в Україні М.П. Баллін, характеризуючи роль інтелігентів в організації кооперації, зазначав: “Типи їх вимагають розробки. Висвітлення їх розвитку захопить нашу літературу – не сьогодні, то завтра”³. Хоча б з міркувань виконання заповіді “піонера української кооперації” це “завтра” варто наближати й виробити повноцінне бачення ролі в кооперативному русі широких кіл культурної еліти.

Представлений матеріал має на меті розкрити лише частину широкого спектру проблем кооперативної діяльності інтелігенції, а саме висвітлити характер організаційно-управлінської роботи її пересічних представників у цій сфері.

Інтелігенції, дійсно, належить провідна роль в організації кооперативних товариств. Звичайно, що довести останнє на основі статистичних

даних неможливо. Однак, крім розрізнених відомостей про створення кооперативів, є і деякі узагальнюючі матеріали з цього питання. Так, у Могилівському повіті Подільської губернії в 1910 р. діяло десять селянських споживчих кооперативних товариств, з яких три були організовані вчителями, ще три – іншими інтелігентами, два – поміщиками, та два самими селянами⁴. У Харківському повіті до запровадження тут дільничної агрономії виникло 4 кредитних кооперативи. Але після появи останньої, а через декілька років вже діяло 19 кооперативних товариств⁵. Аналогічною ситуація була й у Волинській губернії. На 1912 р. із 204 споживчих товариств цього регіону 17 було засновано земськими агрономами, 23 – інструкторами земської каси дрібного кредиту, 140 – “різними особами”, зокрема такими, як “священники, сільські вчителі та особи інших вільних професій”⁶.

З огляду на проблему участі інтелігенції в організації кооперативного руху заслуговує на увагу стаття авторитетного знавця даної справи початку ХХ ст. В.В. Хижнякова, опублікована у 1910 р. на сторінках журналу “Вестник кооперации”. Аналізуючи динаміку чисельності й галузеву структуру кооперативної мережі восьми українських губерній і деяких прилеглих до них територій, Хижняков дійшов висновку, що домінування в тих чи інших регіонах певних видів кооперативів викликано не соціально-економічними умовами, а суто суб’єктивним чинником – прихильністю місцевої інтелігенції до відповідної галузі цієї діяльності. “Кооперація, – зазначав дослідник, – у нас досі насаджується, а не виростає сама шляхом самодіяльної ініціативи населення. Її виникнення та успішний розвиток цілковито залежить від наявності місцевих інтелігентних кіл, що захопилися кооперативною справою”. Й тому “як у кількісному відношенні, так і в питанні про те, яка кооперативна форма швидше розвивається, визначальну роль відіграють, – вказував В.В. Хижняков, – місцеві, часто повністю випадкові умови: характер місцевого земства, напрям діяльності місцевого центрального сільськогосподарського товариства, якості та кооперативні погляди третього елемента в земстві ...”. Зокрема стрімке поширення в Київській губернії споживчих товариств дослідник пов’язував з відповідним спрямуванням роботи агрономів, а домінування кредитних кооперативів у Харківській губернії – з настроями в тамтешньому Товаристві сільського господарства, яке цікавилось проблемами кооперації, тощо⁷.

Стаття В.В. Хижнякова мала чималий резонанс і активно обговорювалася кооперативною громадськістю. При цьому її основні положення практично у жодному разі не викликали принципових заперечень та стали по суті дороговказом для пояснення процесів поширення кооперативів. Наявність виявлених дослідником тенденцій помічали й інші досвідчені фахівці кооперативної справи. Зокрема відомий кооперативний діяч, так званий “артільний батько” М. Левитський, зазначав: “... Серед ... друзів кооперації ... багато є таких, що, схопившись за той чи інший вид кооперації (споживчий, кредитний, виробничий), бачать і визнають тільки ті форми кооперації, які вони ... облюбували, а про інші й чути не хочуть ..., наче їх і не існує”⁸.

Матеріали, представлені В.В. Хижняковим, вказують на інтелігенцію не лише як на ініціатора, першопричину створення кооперативів, їх

існування в тому чи іншому регіоні або, навпаки, відсутність, а й констатують, і це не менш важливо, безпосередню залежність такої суто господарської характеристики, як галузева структура кооперативної мережі, від її симпатій до певного виду відповідної діяльності – кредитної, споживчої, збуто-постачальної тощо.

Визначальна роль індивідуальної ініціативи інтелігентів у заснуванні кооперативних товариств об'єктивно приводила до концентрації в їх руках багатьох управлінських функцій. Про це зокрема свідчать дані інструктора Київського союзу споживчих товариств А. Лихнякевича, якому важко відмовити в обізнаності, хоча б коли мова йде про кооперацію Київської губернії. Він вказував: “Вивчаючи історію виникнення та зміцнення найбільш відомих сільських кооперативів, ... я без винятку у всіх випадках спостереження виявляв, що як заснування, так і зміцнення кооперативних крамниць приписувалось одній якій-небудь особі, яка майже завжди була не тільки агітатором зі створення товариства, а й першим більш-менш досвідченим та ідейним прикажчиком або ж у більшості випадків рахівником лавки”⁹.

Типову ситуацію щодо особливої ролі інтелігентів демонструє становище споживчого кооперативу в селі Насщели на Херсонщині. Це товариство організували лікар, священник і вчитель, які були вимушені всі разом виконувати обов'язки правління, “бо, – за словами сучасника, – по правді кажучи, нема кому передати ці обов'язки”¹⁰.

Усунення з тих чи інших причин інтелігентів від керівництва селянськими кооперативами часто ставило їх на межу закриття. Наприклад, ледве не зазнало краху через тимчасову відсутність інтелігента-керівника Могилівське кредитне товариство Новомосковського повіту на Катеринославщині. Голова його правління, завідуючий місцевим двокласним училищем В.К. Белов, крім виконання педагогічної та кооперативної роботи, систематично займався політичною діяльністю. Бурхливі події 1905-1906 років постійно відволікали останнього від кооперативних справ, а під час свого арешту він, зрозуміло, взагалі не мав можливості приділяти їм увагу. За таких умов товариство дійшло до повного безладдя. В квітні 1906 року було виявлено збитки на суму майже 1300 руб. Щоправда, кооперовані селяни не втрачали оптимізму й зазначали: „З'явиться Капітонич – і все буде добре”. Дійсно, звільнений наприкінці квітня 1906 р. з-під арешту, В.К. Белов вже до початку червня практично повністю ліквідував усі фінансові й організаційні хиби у роботі товариства¹¹.

Керівна роль інтелігенції проявлялася на всіх ключових етапах кооперативного життя: не тільки в період створення товариств та налагодження їхньої роботи, а й у разі, коли організовані без її участі кооперативи були нездатні продуктивно працювати, потрапляли у кризове становище і наближалися до ліквідації. Засновані поза зусиллями культурної еліти осередки кооперативної діяльності з часом також потрапляли до неї під опіку, використовували її можливості в інтелектуальній та управлінській роботі. Повертаючи до лав кооперації деморалізованих її членів, вирішуючи проблеми кооперативного руху, коли він у тій чи іншій місцевості опинявся в стагнації, інтелігенція таким чином надавала процесам будівництва кооперативного незворотного, стабільного характеру.

Можливо, вищенаведений матеріал не здатний претендувати на концептуальну новизну у висвітленні досліджуваного питання, оскільки зовсім не суперечить загальноприйнятому уявленню про керівну роль у суспільстві інтелектуальної еліти. Однак, так би мовити, крім само собою зрозумілого великого значення інтелігенції в організації кооперативного руху, існує ряд малопомітних, на перший погляд, на загальному фоні життя останнього тенденцій, які були далеко не кращою його прикрасою та водночас суттєвим фактором внутрішнього становища відповідальних товариств. Цікаво, що й у часи становлення кооперації – на початку ХХ ст. – про ці тенденції намагалися не згадувати. В 1913 р. журнал “Наша кооперація” зазначав: “... Єсть і такі причини занепаду кооперативів, котрі хоча й добре відомі, але про які часом не зручно будувати і говорити, ... коли бачиш, що на чолі справи стоїть людина, гідна всякої пошани”¹².

Концентрація повноважень у руках інтелігенції часто набувала характеру своєрідної монополії на керівництво кооперативами. Далеко не кожний інтелігент-кооператор намагався вживати заходів по розвитку самодіяльності членів товариств, яка, власне, становила основу основ кооперативної діяльності. Більше того, поширеними були навіть випадки ігнорування колегіальних виборних органів кооперативів, зокрема ради та загальних зборів. Так, голова одного із сільськогосподарських товариств на Київщині – “людина дуже інтелігентна” – з приводу роботи ради свого кооперативу зазначав: “Навіщо вона, я сам тут рада”¹³.

Відсутність контролю над діяльністю керівників-інтелігентів, поєднана із зосередженістю в їхніх руках усіх управлінських повноважень, призводила іноді й до зловживання їх своїм посадовим становищем. Зокрема приклад такої поведінки показав голова правління Черняхівського споживчого товариства Київського повіту священник М. Видиборцев. Перебравши на себе в кооперативі усі функції – головування, рахівництво, закупівлю товарів та їх розцінку і навіть продаж товарів, він за півтора року керівництва жодного разу не відзвітував загальним зборам за свою діяльність, недбало вів документацію й набрав з кооперативної крамниці різноманітних продуктів у борг на велику суму, що було категорично заборонено статутом¹⁴.

Подібні інциденти були нерідкісним явищем, яке часто породжувалося загалом добропорядними, як не дивно на перший погляд, інтелігентами, активними провідниками кооперативної справи. Відчуваючи свою до певної міри виняткову роль в організації відповідного товариства, пов’язану з напруженою, звичайно, неоплачуваною працею, що викликало незадоволення начальства за основним місцем роботи і підозру у політичній нелояльності до властей, інтелігент інколи не вважав великим гріхом не зважати на певні напрямки діяльності, наприклад, скликання колегіальних органів управління кооперативом чи його статутні норми під час вирішення власних матеріальних проблем. Віддаючи справі значну частину здоров’я та зустрічаючи при цьому часом байдужість навіть кооперованого населення, він з відносно спокійним сумлінням міг припускати окремих вчинків, що могли розходитися з принципами життя товариства. Саме тому до такої поведінки її, хто співчував кооперативній справі, розуміючи всю багатоаспектність

відповідної роботи, намагалися бути терпимими. Однак подібні вчинки інтелігентів не лише гальмували розвиток самодіяльності населення, а і почали дискредитувати кооперативний рух в очах громадськості. Подолання концентрації повноважень у руках інтелігентних осіб, боротьба з нехтуванням принципами самодіяльності, самоврядування об'єктивно ставали актуальними завданнями. В 1913 р. журнал "Наша кооперація" із занепокоєнням писав: "... Замовчування некооперативної діяльності хоч й інтелігентних проводир кооперативів – непростима річ, бо веде до великої шкоди, зводить на ніщо кооператив, псує людей і самого проводир та позбавляє інших можливості вчитися на прикладі їх" ¹⁵.

В деяких представників інтелігенції зустрічалася й зарозумілість, пишатість, зверхнє ставлення до членів кооперативів, які поступалися їм своїм соціальним статусом. Добре ілюструють самозакоханість інтелігентів їх виступи на з'їзді кооперативних установ дрібного кредиту Київщини 25–27 травня 1907 р. За словами сучасника, промови „багатьох інтелігентів ... справляли таке враження, наче оратори не можуть не вживати слів втриє більше, ніж потрібно для висловлення та обґрунтування думки. Крім цього, їхні міркування інколи позбавлені реальності й, так би мовити, витають у пустому просторі" ¹⁶. Такі керівники часто припускалися нетактовного ставлення до рядових учасників кооперативного руху, як наприклад, в одному з товариств Богодухівського повіту. Під час виступів на загальних зборах селян "пани" вважали за потрібне глузувати з них, чим відбивали у людей всякий інтерес до кооперативної роботи ¹⁷.

За свідченням інспектора дрібного кредиту К. Храневича, кредитні кооперативи, очолювані подібними інтелігентами, селяни називали „панськими банками". При зверненні до них прості хлібороби, за звичайно, використовували нетипові форми поведження, зокрема цілували в руку керівника кооперативного товариства і зверталися до нього так: "Прийшов до Вашої милості....", "Може, буде Ваша ласка ...", "Рятуйте, пане ..." тощо ¹⁸.

Траплялися випадки, коли склад кооперативних товариств був виключно інтелігентським. При цьому членство селян чи робітників у них взагалі вважалось недоцільним. Так зокрема сталося у створеному в 1896 р. Смілянському товаристві споживачів, яке об'єднувало службовців цукрових заводів, контор та економія графа Бобринського. Не випадково цей кооператив називали "панським" або "графською лавкою" ¹⁹.

У характері діяльності інтелігентських за складом товариств помічалася їхня загалом не висока організованість і господарська ефективність. В основі цієї тенденції лежали прояви амбіційності й гордливості інтелектуальної еліти, які часом зумовлювали конфлікти та управлінське безладдя. Якщо навіть керівники виказували високу згуртованість і дієвість, то поведінка інтелігентів – пайовиків кооперативних організацій – часто не сприяла успішній діяльності останніх. Так зокрема було у Харківському споживчому товаристві чиновників, яке існувало наприкінці XIX ст. й, незважаючи на добросовісну роботу його керівництва, відмінне ведення документації, не відзначалося високою дисципліною членів, які рідко з'являлися на загальні збори, і часом працювало збитково ²⁰.

Видно, підтримувати свої провідні позиції в організації кооперації серед простого народу інтелігентам було набагато легше, ніж у середовищі собі подібних. Та й високий інтелектуальний і освітній рівень учасників кооперативного руху, як виявляється, далеко не завжди був запорукою його успішного розвитку.

Серед інтелігентів, які брали участь у кооперативному житті, були й такі, що шукали в ньому виключно задоволення своїх кар'єристських устремлінь та матеріального зиску. Власне, їх не можна віднести до учасників кооперативного руху – це були звичайні заробітчани, захоплені бажанням вдало влаштуватися на пристойне, в їхньому розумінні, місце, незалежно від характеру сфери його знаходження. Вони з'являлися у лавах кооперованого населення від часу зародження кооперації, але найбільш активно вийшли на арену вже в 1910-х рр., коли вони більш-менш зміцніла і виглядала досить пристойною у фінансово-господарському відношенні організацією з розгалуженими оплачуваними посадовими структурами.

Чимало кар'єристів та справжніх користолюбців потрапляли на керівні посади, що зумовлювало дезорганізацію роботи установ кооперації, привласнення їх майна, дискредитувало кооперативний рух в очах народу. Зокрема у селі Цесарська слобода Черкаського повіту Київської губернії голова споживчого товариства волосний писар без відома касира розпоряджався громадськими грошима, внаслідок чого позачергова ревізія виявила пропажу 150 руб.²¹ Внаслідок “порядкування попа” і вчителя “д. А-ча” у споживчому кооперативі села Рожнівка Борзняського повіту на Чернігівщині зникло 247 руб. товариських коштів²². В одному із сіл Полтавщини заходами простого селянина на прізвище Сметана було відмінно налагоджено роботу трьох кооперативних товариств. Але з його смертю на чолі їх став інтелігент Балай, колишній службовець різних контор залізничного транспорту, та декілька, за словами сучасника, „вчителів недотепних”. Цей інтелігентський гурток за три роки свого керівництва ліквідував бібліотеку для селян, що діяла при кооперативах, довів до закриття споживче товариство, а кредитне й сільськогосподарське поставив на межу банкрутства²³.

Отже, нема підстав абсолютизувати роль культурної еліти у розвитку кооперації. Остання, дійсно, виступала головним носієм його ідей, їх популяризатором та першопроходцем в організації кооперативних товариств. При цьому рівнем своєї громадської активності вона значною мірою визначала і динаміку чисельності кооперативів, й ефективність роботи останніх, і навіть галузеву структуру їх мережі. Але водночас за вказаним масштабним обсягом функцій можна помітити й досить насичений колорит їх повсякденного виконання пересічними інтелігентами-кооператорами, який часом різко контрастував із змістом та самою ідеологією кооперації. Керівна робота інтелектуальної еліти не була позбавлена як самовідданості, безкорисливості, відчуття відповідальності, так й іншого компоненту, притаманного на той час культурному середовищу: зверхності у ставленні до народу, зарозумілості, уявлення про свою високу значимість та незамінність, необґрунтованої гордовитості й амбіційності тощо. Все це стримувало розвиток кооперації, а за певних умов і дискредитувало її ідеї.

Також слід зазначити, що керівна роль інтелігенції в організації кооперативного життя якнайкраще проявлялася саме серед народних мас, та практично втрачалася в оточенні представників свого соціального середовища, котрі, як не дивно це може здатися на перший погляд, у цілому були не краще підготовленими до об'єднання в кооперативи, ніж селяни й робітники.

Зазначене, щоправда, аж ніяк не применшує значення інтелігенції в організації кооперації. Адже негативні сторони кооперативної діяльності інтелектуальної еліти та межі її керівної ролі були об'єктивно зумовлені не тільки якостями однієї лише інтелігенції, а і соціокультурними особливостями широких верств населення. Як й інші прошарки суспільства, культурна еліта у кооперативному житті постала в усій сукупності своїх специфічних рис, які в цілому дозволили їй виконувати одне з найактуальніших завдань тієї епохи, – допомогти народним масам оволодіти формами господарювання, пристосованими до умов товарно-ринкової економіки.

¹ Творцы кооперации и их думы. - М., 1919; Українські кооператори. Історичні нариси. - Львів, 1999; Аліман М.В., Гавриленко Ю.М. Видатні діячі кооперативного руху та їх ідеї. - До нецьк, 2000; Витанович І. Історія українського кооперативного руху. - Нью-Йорк, 1964; та ін.

² Див.: **Власенко В.М.** Кредитна кооперація Лівобережної України другої половини ХІХ - початку ХХ ст.: Автореф. дис. ... канд. іст. наук. - Х., 1998. - С.11; **Половець В.М.** Кооперативний рух в Лівобережній Україні (1861-1917 рр.): Автореф. дис. ... докт. іст. наук. - К., 1997. - С.26-32; та ін.

³ Інститут рукопису Національної бібліотеки України ім. В.Вернадського (далі - ІР НБУВ). - Ф.326. - №342. - Арк. 2-2 зв.

⁴ **Галевич В.** Кооперація в Могилівському повіті Подільської губернії // Наше дело. - 1910. - №6. - С.8-9.

⁵ **Санаторенко О.** Заметки кооператора // Хлебороб. - 1913. - №23. - С.1013.

⁶ **Лотоцький Е.А., Кальницький Й.А.** Очерк о положении потребительных обществ Во-лынської губернии. - Житомир, 1913. - С.8-9.

⁷ **Хижняков В.В.** К современному положению кооперативного дела в России // Вестник кооперации. - 1910. - Кн.2. - С. 3-9.

⁸ ІР НБУВ. - Ф.327. - №149. - Арк. 1.

⁹ **Лихнякевич А.** Школа-лавка // Наше дело. - 1912. - №4. - С. 6.

¹⁰ **Фідський Г. С.** Насщели (Ананьєвського уезду на Херсонщині) // Наше дело. - 1910. - №19. - С.11.

¹¹ Отражение политического настроения на учреждениях мелкого кредита // Хроника учреждений мелкого кредита. - 1906. - №8. - С.106-107.

¹² Д.П-ко. Одна з причин занепаду кооперативів // Наша кооперація. - 1913. - №20-21. - С.7.

¹³ Там само. - С.8-9.

¹⁴ Черняховское общество потребителей Киевского у. // Наше дело. - 1912. - №13. - С.11.

¹⁵ Од редакції // Наша кооперація. - 1913. - №20-21. - С.9.

¹⁶ О киевском съезде деятелей мелкого кредита // Хроника учреждений мелкого кредита. - 1907. - №7. - С.105.

¹⁷ Дописи // Засів. - 1911. - №39. - С.614.

¹⁸ **Храневич К.** Кредитова кооперація на Правобережній Україні. - К., 1911. - С.17-18.

¹⁹ **Смілянець А.** М-ко Сміла Черкаського повіту (на Київщині) // Наша кооперація. - 1914. - №4. - С.21-22.

²⁰ ІР НБУВ. - Ф.326. - №131. - Арк. 1.

²¹ Дописи // Засів. - 1911. - №4. - С.63.

²² Дописи // Засів. - 1911. - №28. - С.440.

²³ **Письменний М.** Листи до інтелігенції // Маяк. - 1913. - №9. - С.9-10.